

XORIJIY MAMLAKATLAR TAJRIBASIDA MINTAQAVIY BARQARORLIKNI TA'MINLASH YONDASHUVLARI

Dawletmuratov Adilbay Mirzabaevich,

Qaraqalpaq davlat universiteti "Menejment va iqtisodiyot asoslari"

kafedrası dotsenti, PhD. dadil1509@mail.ru

Serekeeva Qizlargul Bazarbaevna

Mustaqil tadqiqotchi, tel., (97) 505-13-04

Barqaror rivojlanish - bu iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik sohalarni muvozanatli tarzda rivojlantirishni nazarda tutuvchi konsepsiya bo'lib, u dunyo mamlakatlari rivojlanish siyosatida muhim o'rin tutadi. Barqaror rivojlanishning samarali ta'minlanishi uchun turli nazariy modellar ishlab chiqilgan, shuningdek, xorijiy davlatlarning amaliy tajribalari o'rganilib, o'zlashtirilmoqda. Ularning asosiylariga quyidagi nazariy modellar kiradi (1-jadvalga qarang).

1. Uch ustun modeli (*Triple Bottom Line*)¹. "Uch ustun modeli" (ingliz tilida: Triple Bottom Line, TBL) — barqaror rivojlanishni iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik mezonlar orqali baholash yondashuvidir. Ushbu modelni birinchi bo'lib 1994 yilda britaniyalik olim va biznes maslahatchisi Jon Elkington taklif etgan. An'anaviy iqtisodiy yondashuvda faqat moliyaviy daromad va iqtisodiy samaradorlik hisobga olingan bo'lsa, TBL modeli kengroq yondashuvni taklif etadi — u foyda olish bilan bir qatorda jamiyat farovonligi va atrof-muhitga bo'lgan munosabatni ham o'lchash zarurligini ilgari suradi.

Bu modelda barqaror rivojlanish iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik ustunlarning uyg'unligi sifatida ko'riladi. Bu model barqaror rivojlanishning asosiy nazariy asoslaridan biri hisoblanadi va uni bitiruv ishingizda yoki ilmiy maqolangizda qo'llashingiz mumkin.

Har bir ustun bir-birini to'ldirishi va muvozanatda bo'lishi kerak.

¹ <https://online.hbs.edu/blog/post/what-is-the-triple-bottom-line>

- **Iqtisodiy ustun:** samarali resurslardan foydalanish, uzluksiz o‘shish;
- **Ijtimoiy ustun:** adolat, tenglik, inson kapitalini rivojlantirish;
- **Ekologik ustun:** atrof-muhitni asrash va tabiiy resurslarni saqlash.

1-jadval

Barqaror rivojlanishning nazariy modellari²

№	Model nomi	Asosiy tamoyillari	Tavsifi	Qo‘llanish sohasi
1.	Uch ustun modeli (Triple Bottom Line)	Iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorlik	Barqaror rivojlanish - bu uchta yo‘nalishning uyg‘un rivojlanishidir	Davlat siyosati, biznes strategiyasi
2.	Ekologik chegaralar modeli (Planetary Boundaries)	Yerning tabiiy chegaralarini buzmaslik	Iqlim, biogeokimyoviy sikllar va boshqa global chegaralarni saqlash asosiy maqsad	Global ekologik boshqaruv
3.	Ijtimoiy minimum va ekologik maksimum modeli (Kate Raworthning "Doughnut" modeli)	Ekologik barqarorlik + inson ehtiyojlarini qondirish	Jamiyat barqaror bo‘lishi uchun ekologik haddan oshmasligi va ijtimoiy ehtiyojlar qoplanishi kerak	Shaharlar, mintaqaviy rivojlanish
4.	Zamonaviy ekologik iqtisodiy model	Resurslar samaradorligi,	Atrof-muhitga ta’sirni minimallashtirgan	Sanoat, ishlab chiqarish sektori

² Hopwood, B., Mellor, M., O'Brien, G. (2005). Sustainable Development: Mapping Different Approaches. Sustainable Development Journal, 13(1), 38–52. <https://doi.org/10.1002/sd.244>

№	Model nomi	Asosiy tamoyillari	Tavsifi	Qo'llanish sohasi
		chiqindilarni kamaytirish	holda iqtisodiy o'sishni ta'minlash	
5.	Barqaror iste'mol va ishlab chiqarish modeli (SCP)	Iste'mol va ishlab chiqarish jarayonlarining ekologik va ijtimoiy samaradorligi	Resurslarni tejamli ishlatish va chiqindilarni kamaytirish asosida iqtisodiy faoliyat	Xo'jalik yurituvchi subyektlar, davlat sektori
6.	Tarmoqli model (Systems model)	Elementlar o'zaro bog'liqligi, muvozanat, qayta aloqa mexanizmlari	Barqarorlik - bu tizimdagi uzluksiz o'zgarishlar va o'zaro ta'sirlar muvozanatidir	Fan-texnika, siyosiy qarorlar tahlili
7.	Inson kapitaliga asoslangan model	Ta'lim, sog'liqni saqlash, innovatsiya	Inson salohiyati barqaror rivojlanishning markazida turadi	Ta'lim, demografik siyosat, iqtisodiy rivojlanish

Bu modelning ahamiyati shundaki, u faqat bugungi ehtiyojlarni emas, balki kelajak avlodlarning ham huquq va imkoniyatlarini hisobga olgan holda rivojlanishni boshqarish imkonini beradi.

2. Ekologik chegaralar modeli (*Planetary Boundaries Model*)³. Bu insoniyat Yer sayyorasining ekologik xavfsizlik chegaralarini buzmasdan rivojlanishi mumkin bo'lgan biogeofizik chegaralarni aniqlovchi ilmiy modeldir.

³ <https://teamhood.com/project-management/resource-constraints-project-management/>

Ushbu modelning asosiy g'oyasi: insoniyat faoliyati Yerning ekologik tizimlariga haddan tashqari bosim o'tkazmasligi kerak. Aks holda, ekologik xavflar global miqyosda fojiali oqibatlarga olib keladi.

Bu modelga ko'ra, insoniyat taraqqiyotining chegaralari mavjud va bu chegaralarni inobatga olmaslik barqaror rivojlanish imkonini yo'qqa chiqaradi. Bu modelda iqtisodiy o'sish va rivojlanish tabiiy resurslarning chegaralari va ekologik tizimlarning chidamliligiga bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Unga ko'ra, iqtisodiy faoliyatni tabiiy resurslar imkoniyatlari doirasida olib borish zarur.

2-jadval

Ekologik chegaralar modeli – 9 asosiy chegara⁴

№	Chegara turi	Tavsifi / Maqsadi	Hozirgi holati (2023 holati bilan)
1.	Iqlim o'zgarishi	Global harorat o'sishini 1.5–2°C darajasida cheklash	✓ Buzilgan
2.	Biodiversitet yo'qolishi	Tirik organizmlar turlarining kamayishini sekinlashtirish	✓ Buzilgan
3.	Azot va fosfor aylanishi buzilishi	O'g'itlardan noto'g'ri foydalanishni cheklash	✓ Buzilgan
4.	Zaminning degradatsiyasi / yer ishlovi	O'rmonlar, yaylovlar, tabiiy hududlarni saqlab qolish	✓ Buzilgan
5.	Yangi kimyoviy moddalarning chiqarilishi	Plastmassalar, pestitsidlar va boshqa zararli moddalarning ekologiyaga ta'siri	⚠ To'liq baholanmagan

⁴ Steffen, W. et al. (2015). Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. Science, Vol. 347, Issue 6223, Article: 1259855. <https://www.science.org/doi/10.1126/science.1259855>

№	Chegara turi	Tavsifi / Maqsadi	Hozirgi holati (2023 holati bilan)
6.	Aerosollar kontsentratsiyasi	Havodagi zarrachalarning (chang, tutun) sog'liq va iqlimga ta'siri	⚠ Baholanishi davom etmoqda
7.	Ozon qatlamining yemirilishi	Ozon qatlamini tiklash va ultrabinafsha nurlaridan himoya	✅ Nazorat ostida
8.	Shirin suvdan foydalanish	Ichimlik suvining ekologik xavfsiz ishlatilishi	⚠ Ayrim hududlarda buzilgan
9.	Okeanlarning kislotalanishi	CO ₂ natijasida dengizlar pH muvozanatini yo'qotmasligi	⚠ Nazorat talab etadi

Ekologik chegaralar modeli - bu insoniyat faoliyatini ekologik xavfsiz doirada ushlab turishga qaratilgan ilmiy asoslangan yondashuvdir. U tabiiy resurslardan barqaror foydalanish va ekologik xavflarning oldini olish uchun muhim vosita hisoblanadi.

3. Ijtimoiy minimum va ekologik maksimum modeli (Kate Raworthning "Doughnut" modeli). "Doughnut iqtisodiyoti" — bu barqaror va adolatli iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga qaratilgan model bo'lib, 2012-yilda britaniyalik iqtisodchi Kate Raworth tomonidan ilgari surilgan. Model vizual jihatdan "ponchik" shaklida tasvirlanadi va iqtisodiy rivojlanishda inson ehtiyojlari va sayyoraning ekologik chegaralari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashni maqsad qiladi.

3-jadval

Ijtimoiy minimum va ekologik maksimum modelining ikki halqasi⁵

Qism	Mazmuni
● Ichki halqa — ijtimoiy minimum (social foundation)	Insonning asosiy ehtiyojlarini qondiradigan minimum darajani ifodalaydi (ta'lim, sog'liq, oziq-ovqat, uy-joy, tenglik, adolat va boshqalar). Agar bu halqadan pastga tushilsa — ijtimoiy tanazzul yuz beradi.
● Tashqi halqa — ekologik maksimum (ecological ceiling)	Sayyoraning ekologik imkoniyatlarining chegarasini bildiradi. Bular — iqlim o'zgarishi, biosferaning yemirilishi, resurslar tanqisligi va boshqalar. Bu halqadan chiqilsa — ekologik falokat xavfi tug'iladi.

4. Zamonaviy ekologik iqtisodiy model⁶. Bu iqtisodiy faoliyatni tabiat tizimlari bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan yondashuv bo'lib, uning asosiy maqsadi barqaror rivojlanishni ta'minlashdir. Bu model iqtisodiy o'sish va ishlab chiqarishdan tashqari atrof-muhitga bo'lgan ta'sirni, resurslar cheklanganligini, ekologik xavfsizlikni ham hisobga oladi.

Modelning asosiy yondashuvlari:

- Ekologik iqtisodiyot (Ecological Economics) – iqtisodiy faoliyatning tabiiy chegaralar doirasida olib borilishi.
- Yashil iqtisodiyot (Green Economy) – kam uglerodli, resurslarga samarali va ijtimoiy inklyuziv iqtisodiyot.
- Aylanish iqtisodiyoti (Circular Economy) – chiqindisiz, qayta foydalanishga asoslangan tizim.
- Donut modeli (Kate Raworth) – ijtimoiy ehtiyojlar va ekologik chegaralar o'rtasida muvozanat.

⁵ Raworth, K. (2017). Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist. Penguin Random House. <https://doughnuteconomics.org>

⁶ Raworth, K. (2017). Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist.

➤ Barqaror YaIM va yashil YaIM – iqtisodiy ko‘rsatkichlarga ekologik xarajatlarni kiritish.

5. Barqaror iste’mol va ishlab chiqarish (SCP – Sustainable Consumption and Production) modeli⁷. Bu iqtisodiy faoliyatni inson ehtiyojlarini qondirish bilan birga atrof-muhitga salbiy ta’sirini kamaytirishga yo‘naltiruvchi yondashuvdir. SCP modeli resurslarni samarali va oqilona ishlatish, chiqindilarni kamaytirish va ekologik toza texnologiyalarni joriy etishni o‘z ichiga oladi.

Ushbu modelning asosiy maqsadi — iqtisodiy o‘sish va farovonlikni ta’minlab, tabiiy resurslar va ekotizimlarni saqlab qolish.

6. Tarmoqli model (Systems model)⁸. Bu murakkab tizimlarni, ularning tarkibiy qismlari va o‘zaro aloqalarini integratsiyalashgan holda o‘rganishga qaratilgan yondashuvdir.

Barqaror rivojlanish va ekologik iqtisodiyot sohasida tarmoqli model iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarni bir butun sifatida ko‘rib chiqadi. Bu model yordamida turli tizimlarning o‘zaro bog‘liqligi, kaskad ta’sirlar va fikr oqimlari tahlil qilinadi..

7. Inson kapitaliga asoslangan model⁹. Bu iqtisodiy rivojlanish va tashkilot samaradorligini oshirishda inson resurslarini, ularning bilim, ko‘nikma, sog‘liq va tajribalarini asosiy kapital shakli sifatida ko‘rib chiqadigan yondashuvdir.

Bu modelda asosiy e’tibor inson kapitalining sifatini rivojlantirishga, uning iqtisodiy o‘sishga, innovatsiyalarga, mehnat unumdorligiga ta’sirini oshirishga qaratiladi.

Barqaror rivojlanish iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarni muvozanatlash orqali jamiyatlarning uzoq muddatli farovonligini ta’minlashga qaratilgan

⁷ United Nations Environment Programme (UNEP). (2015). Sustainable Consumption and Production. <https://www.unep.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-consumption-and-production>

⁸ Meadows, D.H. (2008). Thinking in Systems: A Primer.

⁹ UNESCO (2021). Education for Sustainable Development.

konseptsiya. Turli mamlakatlar va mintaqalar o'ziga xos yondashuvlar va strategiyalarni ishlab chiqqan.

1. Yevropa Ittifoqi (Yevropa barqaror rivojlanish strategiyasi -European Sustainable Development Strategy - EU SDS)¹⁰. Yevropa Barqaror Rivojlanish Strategiyasi (EU SDS) - Yevropa Ittifoqining ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni muvozanatli tarzda ta'minlashga qaratilgan uzoq muddatli siyosiy yondashuv hisoblanadi. U barqaror rivojlanish tamoyillarini barcha siyosat sohalariga integratsiya qilishni ko'zlaydi.

Asosiy maqsad: 2050 yilga borib iqlim neytral Yevropa yaratish.

Yondashuv: Energiya samaradorligini oshirish, yashil energiyaga o'tish, chiqindilarni kamaytirish va ekologik innovatsiyalarni rag'batlantirish.

Ijtimoiy yo'nalish: Ijtimoiy inklyuzivlik, tenglik va ijtimoiy adolatni rivojlantirish.

Asosiy hujjatlar: European Green Deal (Yevropa yashil kelishuvi).

Natija: Ko'plab mamlakatlarda yashil iqtisodiyot va raqamli transformatsiya faol olib borilmoqda.

2. Yaponiya - Barqaror shaharlar va texnologiyalar¹¹

Yaponiya - texnologik rivojlanish va barqaror shaharsozlik borasida dunyodagi yetakchi mamlakatlardan biri. Aholining zichligi, tabiiy resurslar cheklanganligi va tabiiy ofatlar xavfi uni ekologik, samarali va innovatsion barqarorlik modellarini ishlab chiqishga undagan.

Barqaror shaharlar yondashuvi: Smart Cities (Aqlli shaharlar): Yaponiya "aqlli shaharlar" kontseptsiyasini 2010-yillardan beri faol amalga oshirib kelmoqda. Misollar: Fujisawa Sustainable Smart Town – Panasonic tomonidan qurilgan ekologik aqlli shahar, Kashiwa-no-ha Smart City – ekologik energiya, sog'liqni saqlash va yuqori darajadagi infratuzilmaga asoslangan.

¹⁰ European Commission – <https://ec.europa.eu>

¹¹ Japan Smart City Portal: <https://www.smart-japan.org>

Xususiyatlari: energiya sarfini real vaqt monitoring qilish, quyosh panellari va energiya saqlash tizimlari, zero-emission transport tizimlari, ma'lumotga asoslangan boshqaruv tizimi (IoT va AI asosida).

3. Shvetsiya - Iqlim o'zgarishiga qarshi kurash¹². Shvetsiya dunyoda eng ilg'or iqlim siyosatiga ega davlatlardan biri bo'lib, barqaror rivojlanish va iqlim o'zgarishiga qarshi kurash borasida yetakchi hisoblanadi. U 2045-yilga borib iqlim neytral mamlakat bo'lishni rejalashtirgan.

Strategiya: Iqlim neytrallik maqsadlari, karbon solig'ini joriy qilish.

Energiya: 100% qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tish rejasi.

Ijtimoiy siyosat: Jamiyatda ekologik ongni oshirish va yashash sifatini yaxshilash.

Yirik tashabbuslar: Barqaror transport, elektr transport vositalari, chiqindilarni to'liq qayta ishlash.

4. Kanada - Barqaror iqtisodiyot va tabiatni muhofaza qilish¹³. Kanada - yer maydoni bo'yicha dunyodagi ikkinchi eng katta davlat bo'lib, boy tabiiy resurslarga ega. Shuning uchun u barqaror iqtisodiy rivojlanish va atrof-muhitni muhofaza qilishni uzviy bog'liq ravishda olib boradi. Iqlim siyosati, bioxilma-xillikni saqlash va yashil innovatsiyalar Kanada siyosatining muhim yo'nalishlaridir.

Tashabbuslar: Tabiatni muhofaza qilish, o'rmonlarni barqaror boshqarish.

Iqtisodiy yo'nalish: Yashil investitsiyalar va innovatsiyalarni rivojlantirish.

Ijtimoiy integratsiya: Mahalliy jamoalar va tub aholi manfaatlarini hisobga olish.

Natija: Kanada butun mamlakat bo'ylab ekologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan kompleks dasturlarni amalga oshirmoqda.

5. Germaniya - Energiya transformatsiyasi (Energiewende)¹⁴.

¹² Swedish Environmental Protection Agency – <https://www.naturvardsverket.se>

¹³ Government of Canada – <https://www.canada.ca>

¹⁴ German Renewable Energy Federation (BEE) – <https://www.bee-ev.de>

“Energiewende” - Germaniyaning energetika tizimini qayta tiklanadigan energiya manbalariga o‘tkazish, atom energiyasidan chiqish, va issiqxona gazlarini kamaytirishga qaratilgan milliy strategiyasidir. Bu jarayon iqlimni muhofaza qilish, energetik xavfsizlik va barqaror iqtisodiy o‘shni ta’minlash maqsadida olib boriladi. Maqsad - ko‘mir va atom energiyasidan voz kechish, qayta tiklanadigan energiyaga o‘tish.

Xorijiy tajribalarda barqaror rivojlanish uchun texnologik yangiliklar, ijtimoiy inklyuzivlik va siyosiy iroda birgalikda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Raworth, K. (2017). Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist. Penguin Random House. <https://doughnuteconomics.org>

². Raworth, K. (2017). Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist.

3. Steffen, W. et al. (2015). Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. Science, Vol. 347, Issue 6223, Article: 1259855. <https://www.science.org/doi/10.1126/science.1259855>

4. Hopwood, B., Mellor, M., O'Brien, G. (2005). Sustainable Development: Mapping Different Approaches. Sustainable Development Journal, 13(1), 38–52. <https://doi.org/10.1002/sd.244>

5. United Nations Environment Programme (UNEP). (2015). Sustainable Consumption and Production. <https://www.unep.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-consumption-and-production>

⁶. Meadows, D.H. (2008). Thinking in Systems: A Primer.

⁷. UNESCO (2021). Education for Sustainable Development.

8. Swedish Environmental Protection Agency – <https://www.naturvardsverket.se>

- ⁹. Government of Canada – <https://www.canada.ca>
- ¹⁰. German Renewable Energy Federation (BEE) – <https://www.bee-ev.de>
- ¹¹. European Commission – <https://ec.europa.eu>
- ¹². Japan Smart City Portal: <https://www.smart-japan.org>
- <https://online.hbs.edu/blog/post/what-is-the-triple-bottom-line>
- ¹³. <https://teamhood.com/project-management/resource-constraints-project-management/>